

УДК 159.923:17.024-053.6

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ МОРАЛЬНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Панасенко Е.А., Батлова Є.Є.

Державний вищий навчальний заклад

«Донбаський державний педагогічний університет»

У статті представлено теоретичні основи психологічних механізмів морального зростання особистості у підлітковому віці. Моральне зростання особистості потрактовано як складний інтегрований процес, результат інтеріоризації соціальних норм діяльності та взаємин. Структуру морального розвитку особистості складають: розвиток моральної свідомості, моральної поведінки, моральних переживань та моральних стосунків. Підкреслено, що моральна самосвідомість є базою особистісного зростання підлітка. Особистісне зростання презентоване на основі таких особистісних новоутворень підлітка: ціннісне усвідомлення власного «Я», нормативно-ціннісне ставлення до власного «Я», усвідомлене і волевове переживання власних дій.

Ключові слова: моральний розвиток, моральні цінності, моральна самосвідомість, моральна поведінка, моральні стосунки, моральні переживання, особистість, підліток, психологічні механізми.

Постановка проблеми. У зв'язку з кардинальними змінами у соціальному середовищі української держави особливі труднощі переживає підростаюче покоління. На сучасному етапі суспільного розвитку старі норми, цінності та ідеали відкидаються, водночас нові не завжди сприймаються однозначно та втілюються у життя. Моральна проблематика життя окремої особистості та суспільства загалом знаходиться у центрі громадських та наукових дискусій останнього часу. Утвердження моральних цінностей – завжди актуальна проблема психолого-педагогічної науки. Особливі труднощі переживає особистість підліткового віку. По-перше, в неї суттєво зростають потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, по-друге, – відбувається втрата нею певного морального підґрунтя, почуття відповідальності за власні вчинки. Це є причиною кризи особистості підліткового віку. У підлітковому віці особистість досягає такого рівня когнітивного розвитку, який дозволяє їй осмислити нормативно-ціннісний потенціал духовних взаємин людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми морального розвитку особистості висвітлено в багатьох працях з філософії та етики (А. Гусейнов, О. Дробницький, В. Малахов, О. Спіркін, О. Титаренко, Д. Шимановський та ін.), педагогіки (Є. Бондаревська, В. Гурін, М. Красовицький, О. Сухомлинська, І. Харламов та ін.) та психології (І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Булах, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, С. Максименко, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, Р. Павелків, М. Савчин, Є. Суботський, С. Тищенко, С. Якобсон, Н. Яцюк та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження обраної проблеми передбачає вивчення та обґрунтування психологічних механізмів морального розвитку особистості у підлітковому віці.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виокремлення та обґрунтування психологічних механізмів морального розвитку особистості у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У психологічних працях вітчизняних та зарубіжних учених створена наукова база для дослідження питання морального розвитку підлітка як центрального аспекту його становлення. Підлітковий вік є важливим етапом розвитку особистості, що має особливе навантаження у її формуванні взагалі та сфері її моральності зокрема. Більшість учених-психологів погоджується з тим, що підлітковий вік є найбільш значущим та інтенсивним періодом морального розвитку особистості.

Мораль є складною сферою духовного життя окремої людини та суспільства в цілому, однією з форм суспільної свідомості та форм нормативної регуляції, що функціонує у межах дихотомії «добро – зло». Моральні принципи, ідеали та норми стосуються внутрішнього світу особистості, її світогляду, переконань, ціннісних орієнтацій, віри, уособлюються як істотні складові її власної сутності, самосвідомості, Я-концепції. Це означає, що моральна регуляція функціонує насамперед як автентично-особистісна самоорганізація та саморегуляція. В реальному житті моральна форма нормативної регуляції неподільно взаємопереплітається з усіма іншими її формами, так, що феноменальні прояви кожної з них можна диференціювати тільки мисленнєво [3].

У вітчизняній психології існують два напрями досліджень проблеми морального становлення підростаючої особистості. Представники першого напряму розглядають цей процес як результат інтеріоризації зовнішньо заданих форм мислення і поведінки та перетворення їх у внутрішні психічні процеси. Науковці другого трактують моральне становлення особистості як послідовне перетворювання одних якісно своєрідних форм морального розвитку в інші, більш досконалі. Вчена Л. Божович [2] дотримується концепції Л. Виготського про психічний розвиток дитини, результат якого, на його думку, вже існує у соціальному середовищі як деяка ідеальна форма. Отже, соціальне оточення – це не тільки умова психічного розвитку дитини, але його джерело. Відповідно, сам

психічний розвиток здійснюється у процесі засвоєння певних зразків. Моральний розвиток, як підкреслює Л. Божович, не є виключенням з цієї концепції. Він пов'язаний з послідовним засвоєнням зразків, які визначені у моральних нормах, принципах, ідеалах, у відповідній поведінці певних людей, персонажів літературних творів тощо.

На думку С. Рубінштейна, моральний розвиток – це складний інтегрований процес, результат інтеріоризації соціальних норм діяльності та зв'язин. Структуру цього процесу складають декілька відносно самостійних ліній: розвиток моральної свідомості, моральної поведінки, моральних переживань та моральних стосунків. Варто зазначити, що основний акцент надається не когнітивним, а смисловим аспектам моральної поведінки [9].

Ураховуючи положення Л. Виготського про «зону найближчого розвитку», підкреслимо, що процес сходження підлітка на нові щаблі у своєму особистісному та моральному зростанні відбувається завдяки процесу співробітництва з дорослими, а також на основі становлення простору самоусвідомлення, зокрема, особистісної самоорганізації, саморегуляції, інтелектуальної та особистісної рефлексії [5].

Відомий психолог Д. Ельконін акцентував увагу на тому, що виникнення первинних етичних уявлень у підростаючої особистості є процесом засвоєння нею зразків поведінки та їх оцінювань з боку дорослих, насамперед батьків. Вчений пов'язував моральний розвиток особистості підліткового віку з її провідною діяльністю. Вчений зазначав, що такою діяльністю є спілкування, яке полягає у побудові міжособистісних взаємин з однолітками, насамперед, друзями, на основі певних морально-етичних норм [11].

Отже, вчені-психологи відмічали статистично значущий незбіг наявних високих моральних ідеалів підлітків з низьким рівнем їх реальної поведінки. Науковці головним чином пояснюють це тим, що особистість підліткового віку не бачить і не розуміє зв'язку життєвих, повсякденних ситуацій (у яких її поведінка не завжди буває просоціальною) з власними ідеалами. Л. Божович, у зв'язку з цим, підкреслювала, що підліткам важко буває наслідувати високі ідеали через їх надмірну абстрактність та неконкретність [2].

Вагомий внесок у розробку питання морального розвитку підростаючої особистості внесла С. Якобсон. На думку вченої, моральне становлення людини являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес. Важливим його аспектом є розвиток в особистості мотиваційної сфери, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також формування власного світогляду. Проте реалізація потреб та мотивів підростаючої особистості може бути такою, що їх задоволення буде гедоністичним або прагматичним, порівняно з реалізацією інтересів інших людей. Тому перший рівень мотивації потребує морального суб'єктивного контролю. Останній складає регулятивний аспект морального розвитку. Його значущість С. Якобсон бачить у тому, що становлення особистіс-

них форм регуляції є важливим психологічним механізмом, який забезпечує дотримання норм, точніше, реальну поведінку особистості відповідно до потреб моралі. Засвоєння моральних принципів, норм та цінностей суспільства виступає важливим аспектом морального становлення підростаючої особистості. Відповідно до отриманих та прийнятих імперативів, людина прагне розвивати у собі певні моральні якості: доброту, чесність, справедливість тощо [12].

У структурі моральної сфери особистості психологи виокремлюють систему мотивів, що спонукають її дотримуватися моральних імперативів у поведінці та діяльності. Обов'язок і мотив самочинно творити добро (гуманність, моральна любов) є найважливішим моральним мотивом. В обов'язку більше виражена раціональна сторона, хоч він переживається і як моральне почуття, і як вияв вольового рішення. Навпаки, у моральному мотиві – це добровільне емоційне ставлення особистості до дотримання моральних норм.

У структурі моральної сфери особистості існують три види несвідомих феноменів: 1) поза-свідоме моральне, витоками якого є духовність; 2) неусвідомлене, що в минулому було усвідомлені (моральні звички, принципи, моральна інтуїція); 3) неусвідомлене інфантильної природи, зумовлене ідеалізацією Я-реального, інфантильними тенденціями особистості [7; 10]. Усвідомлення необхідності вести себе морально, переживання почуття обов'язку та гуманності означає наявність в особистості потреби в моральній діяльності. Дотримання моральних норм здійснюється у складній боротьбі мотивів, людина свідомо і підсвідомо зважає всі «за» і «проти» при виборі вчинку, позиції, ставлення, ідеалу. Принципи моралі стають реальними спонукальними силами лише за умови, якщо вони переживаються особистістю.

Відомий вітчизняний науковець І. Бех головною рушійною силою морального розвитку називає суперечність між прагненням підростаючої особистості зайняти високий соціальний статус і недостатністю у неї відповідних цьому операційно-технічних та особистісних засобів. Проте устремління дитини до високої соціальної позиції у життєдіяльності – це явище соціально обумовлене. Для того, щоб це прагнення стало реальною рушійною силою у моральному розвитку, в особистості повинна сформуватися система соціально значущих мотивів у різних сферах життєдіяльності, причому провідна роль надається внутрішнім мотивам. Саме з перетворенням певної діяльності у самодіяльність, як підкреслює І. Бех, суб'єкт максимально виявляє бажання зайняти високий соціальний статус [1].

Питання моральної самосвідомості підлітків присвятила свої роботи І. Булах [4]. Вчена зазначає, що базою особистісного зростання підлітка виступає саме моральна самосвідомість. У свою чергу, джерелом її розвитку є нормативне «Я» особистості. Взагалі особистісне зростання, як активне становлення людини, проходить через призму її морального розвитку. За результатами власних досліджень І. Булах робить висновок, що особистісне зростання

у період дорослішання може бути презентоване на основі наступних особистісних новоутворень підлітка: а) ціннісного усвідомлення власного «Я», що сприяє розвитку нового рівня розуміння та усвідомлення власних моральних якостей; б) нормативно-ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує новий рівень відкриття у себе моральних почуттів; в) усвідомленого і вольового переживання власних дій, що актуалізують відповідальність за власну поведінку у просоціальних вчинках [4].

Як відмічає Р. Павелків, під час переходу від молодшого шкільного до підліткового віку в особистості відбувається зміна визначального критерію власного «Я», як реального, так і ідеального. Якщо для молодших школярів такими критеріями є якості, необхідні для навчального процесу, то для підлітків головними стають морально-етичні риси. При цьому останні пов'язані зі стосунками з іншими людьми, зокрема з дорослими. Вчений зазначає, що вже у молодшому підлітковому віці з'являється здатність особистості бачити причини власних вчинків саме у собі, тобто в неї активізується розвиток моральної самосвідомості. Поступово, протягом всього пубертатного періоду, в підліткові виникає прагнення до відповідальності за власні дії та вчинки. Особистість підліткового віку звертає увагу на свої особистісні якості, що виявляються в поведінці, і прагне їх осмислювати [8].

Отже, моральне зростання особистості у підлітковому віці суттєво впливає на всі сфери її життєдіяльності. Більшість положень з різних теорій та концепцій щодо цього питання свідчить про те, що моральний розвиток підлітка – складний та досить суперечливий процес, який потребує великої уваги з боку педагогів та психологів.

Становлення моральності опосередковується функціонуванням відповідних психологічних механізмів. За Л. Анциферовою, М. Боришевським, В. Вілюнасом та ін. психологічні механізми є теоретичним конструктором, який презентуються у будь-якій психологічній системі як стан оптимальних взаємодій та співвідношень між її актуальними елементами, що й забезпечує функціонування, становлення і розвиток цієї системи. Характеристика психологічних механізмів ґрунтується на аналізі особливостей структурних елементів психологічної системи. Залежно від контексту висунутих перед дослідником завдань один і той самий феномен може бути схарактеризований і як процес, і як механізм, наприклад, рефлексія, емпатія [3].

Науковець-психолог І. Бех, вивчаючи моральний розвиток підростаючої особистості, відмічає, що він є безперервним та самообумовленим процесом [1]. Однак, як підкреслює вчений, самообумовленість – це не первісна ознака морального зростання. Моральні принципи, норми та цінності, інтеріоризуючись, перетворюються у внутрішні умови, змістом яких є процес формування системи моральних цінностей підростаючої особистості. Внутрішні умови набувають властивості спонтанності та включають у себе всі необхідні компоненти для виникнення саморуку та саморозвитку.

Таким чином, процес морального розвитку набуває внутрішньої логіки, яка задається змістом внутрішніх умов. Вона виявляється у тому, що кожний етап морального розвитку обов'язково витікає із попереднього, а не складається як механічна сума із нових на певному етапі соціальних явищ.

І. Кон, при вивченні морального розвитку підростаючої особистості відмічав, що становлення «морального Я» – це двосторонній процес: з одного боку, в ході розвитку абстрактного мислення в особистості виникає здатність узагальнювати ідеали та норми поведінки, які звільняються від зв'язку з конкретними ситуаціями та особами (процес деперсоналізації). З іншого боку, абстрактні образи та формальні принципи індивідуалізуються та структурують цілісний образ власного «морального Я», котре стає психологічно автономним. Іншими словами, підростаюча особистість вже є здатною до створення власної системи моральних цінностей та ідеалів, відмінної від дорослої, зокрема батьківської. Цей процес відбувається у підлітковому віці, коли особистість набула певного рівня когнітивного розвитку та морального досвіду [6].

Вітчизняний учений Р. Павелків, вивчаючи проблему моральної свідомості та само-свідомості підростаючої особистості, відмічає, що «об'єктивна необхідність формування нових поглядів і суб'єктивне усвідомлення своїх можливостей викликає у підлітка яскраво виражене прагнення до самостійності» [8, с. 135]. Проте, вчений підкреслює значущість дорослої спільноти у процесі морального розвитку підростаючої особистості. Спілкування з дорослим є для підлітка своєрідною «зоною найближчого розвитку» в засвоєнні та інтерналізації норми. Таким чином, у підлітковому віці особистість переходить на новий етап морального розвитку: від механічно засвоєних норм, зразків дорослої спільноти, зокрема батьків та вчителів, до створення власної морально-ціннісної системи, системи, яка їй зрозуміла.

Висновки. Отже, підлітковий вік – це період особливого становлення моральних цінностей особистості. Підліток досягає такого рівня когнітивного розвитку та морального досвіду, який дозволяє йому зрозуміти та прийняти загальнолюдські цінності, уявлення про нормативно-ціннісний потенціал духовних взаємин людей. Більше того, завдяки цим новим психологічним можливостям, підліток спроможний до створення власної системи моральних цінностей. Провідними у підлітковому віці стають процеси розвитку моралі, становлення морального «Я» особистості, відокремлення її від батьківської нормативно-ціннісної системи та формування власної системи моральних цінностей. Підліток здатний та прагне до звільнення від норм, догм, стереотипів, які йому пропонувалися або нав'язувалися дорослими, особливо батьками та вчителями, протягом попередніх років. Дитина підліткового віку намагається побудувати власну систему моральних цінностей, яка йому зрозуміла та пережита ним. Отже, особистість у підлітковому віці стає активним, діяльним суб'єктом у сфері морального розвитку.

Список літератури:

1. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности / И.Д. Бех : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. – К., 1992. – 320 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанти самоактивності особистості у вихованні й самовихованні / М.Й. Боришевський // Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навч.-метод. посіб. / за ред. М.Й. Боришевського. – К.: ЗМН, 1998.
4. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків / І.С. Булах: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 582 с.
5. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка / Л.С. Выготский. – В кн. : Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – М., 1982. – С. 138-142.
6. Кон И.С. Открытие „Я” / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
7. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : моногр. / за ред. М. Савчина, І. Галяна. – Дрогобич, 2009. – 288 с.
8. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія / Р.В. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
10. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : моногр. / М.В. Савчин. – Вид. 2-ге, перероб., допов. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
11. Эльконин Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Д.Б. Эльконин // Избр. психол. тр. – М.: Педагогика, 1989. – С. 258-280.
12. Яковсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С.Г. Яковсон. – М.: Педагогика, 1984. – 143 с.

Панасенко Э.А., Батлова Е.Э.

Государственное высшее учебное заведение
«Донбасский государственный педагогический университет»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ НРАВСТВЕННОГО РОСТА ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В статье представлены теоретические основы психологических механизмов нравственного роста личности в подростковом возрасте. Нравственный рост личности раскрыт как сложный интегрированный процесс, результат интериоризации социальных норм деятельности и взаимоотношений. В структуру нравственного развития личности входят: развитие нравственного сознания, нравственного поведения, моральных переживаний и нравственных отношений. Подчеркнуто, что базой личностного роста подростка выступает моральное самосознание. Личностный рост представлено на основе таких личностных новообразований подростка: ценностное сознания собственное «Я», нормативно-ценностное отношение к собственному «Я», осознанное и волевое переживание собственных действий.

Ключевые слова: нравственное развитие, моральные ценности, моральное самосознание, моральное поведение, моральные отношения, моральные переживания, личность, подросток, психологические механизмы.

Panasenko E.A., Batlova E.E.

State Higher Educational Establishment
«Donbas State Pedagogical University»

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF MORAL GROWTH OF A PERSONALITY IN ADOLESCENCE

Summary

The article presents the theoretical foundations of the psychological mechanisms of moral development of the personality in adolescence. The moral growth of the individual is revealed as a complex and integrated process, the result of internalization of social norms activities and relationships. The structure of moral development includes: the development of moral consciousness, moral behavior, moral emotions and moral relationships. Stressed that the basis of personal growth of teenager acts of moral consciousness. Personal growth are presented on the basis of such personal neoplasms teenager: the value of consciousness of self, normative value attitude to the self conscious and volitional experience of one's own actions.

Keywords: moral development, moral values, moral identity, moral behavior, moral relationships, moral feelings, personality, adolescent, psychological mechanisms.